

Eduard Fontserè i Riba (1870-1970)

Eduard Fontserè, la meteorologia al servei del país i de la llengua

JOAN ARÚS DUMENJÓ

Agència Estatal de Meteorologia (AEMET)
Associació Catalana de Meteorologia (ACAM)

TERMINÀLIA 11 (2015): 68-72 · DOI: 10.2436/20.2503.01.78
ISSN: 2013-6692 (impresa); 2013-6706 (electrònica)
<http://terminalia.iec.cat>

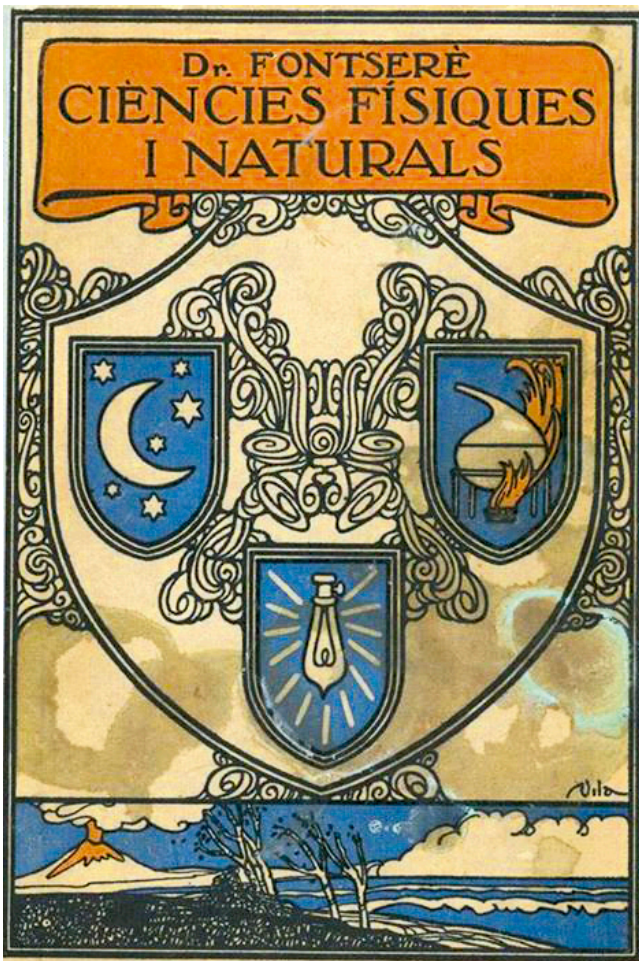
Eduard Fontserè i Riba va néixer a Barcelona el dia 1 de març de 1870 i morí el 18 de setembre de 1970 a la mateixa ciutat. No és gaire corrent en la història d'una ciència que una llarga etapa de gairebé setanta-cinc anys vingui encapçalada pel nom d'un dels seus científics; a Catalunya, és de justícia considerar el doctor Eduard Fontserè i Riba com el creador de la meteorologia catalana moderna, a la qual va donar projecció internacional.

La categoria professional i el rigor científic del doctor Fontserè queden ben palesos al llarg de la seva gran obra a cavall de la Granja Agrícola Experimental, la Junta de Ciències Naturals del Parc, la Universitat de Barcelona, la Societat Astronòmica, l'Estació Aerològica, l'Acadèmia de Ciències, el Servei Horari, l'Observatori Fabra, l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), el Centre Excursionista de Catalunya (CEC), l'Ateneu Barcelonès i el Servei Meteorològic, entre d'altres. Gran part de la seva llarga vida la dedicà al servei de la cultura i del país, i dirigí en diverses etapes moltes de les institucions suara esmentades.

Una característica de l'obra científica del doctor Fontserè és la claredat d'expressió. Un exemple d'aquesta claredat fou el discurs que com a president de l'Ateneu Barcelonès llegí en la inauguració del curs 1934-1935, *El cel de Catalunya*, treball que, en paraules de Pau Vila, és «una magnífica síntesi de la dinàmica atmosfèrica quant als graus i les formes de la diafanitat, l'entربولiment i la nuvolositat de l'aire del nostre cel». Curiosament en aquest escrit suggereix una possible causa de per què les llengües llatines no tenen

Font: Fons Històric del Servei Meteorològic de Catalunya (SMC), Cartoteca de Catalunya, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

sinó un sol mot, *temps*, per designar dues coses aparentment tan inconnexes com són el temps astronòmic i el temps meteorològic, com si es volgués indicar que els canvis atmosfèrics i la successió cronològica dels mesos són una mateixa cosa, mentre que als països septentrionals, on les grans borrasques estan repartides durant tot l'any, aquells dos conceptes són designats amb dos mots diferents; tot i la bona observació no arriba a suggerir el mot *oratge* per al temps meteorològic ni aquí ni en cap de les seves publicacions.

Una altra constant en la seva obra va ser acostar la ciència a tothom d'una manera clara i entenedora. De molt jove ja edità una revista, *El Mundo Científico*, que dirigia i redactava gairebé tot sol. El millor exponent d'aquesta tasca són els cent vuitanta títols, noranta de meteorologia i els altres d'astronomia, sismologia, pedagogia, ciències naturals i física general, escampats en publicacions molt variades, algunes d'abast internacional i d'altres de plena actualitat. Més enllà de la meteorologia, tingué un paper molt destacat en el desenvolupament dels estudis geofísics de Catalunya. En paraules del doctor Solé Sabarís (1971), «es pot dir que si des del Servei Meteorològic de Catalunya fou el pare de la meteorologia catalana, des del Fabra fou el creador de la sismologia del país».

Fontserè organitzà la predicció diària del temps, i fou un dels primers que va portar la meteorologia als mitjans de comunicació a l'Europa continental, a través de la llavors acabada de crear Ràdio Barcelona EAJ-1. També es feia arribar la informació del temps a diversos diaris. La *Publicitat* de Barcelona reproduïa, diàriament, el mapa del temps.

El doctor Fontserè va ser qui primer va donar explicacions prou rigoroses sobre alguns dels fets meteorològics que defineixen la meteorologia del Mediterrani occidental: les fortes ventades, els grans aiguats, les seixes, les pluges de fang, etc. A més a més, podem considerar que el seu treball *Climatologia de la Mediterrània occidental*, publicat el 1932 a Ciutat de Mallorca, és el primer que tracta globalment del tema i, entre altres coses molt interessants, ja hi deixa entreveure la tropicalitat mediterrània.

El Servei Meteorològic de Catalunya (1921-1939)

Pel 1921 Fontserè, que ja era membre de la Secció de Ciències de l'IEC, presenta el projecte de creació del Servei Meteorològic de Catalunya. El director del Servei era nomenat a proposta del Ple de l'Institut d'Estudis Catalans per a un termini d'un any; modest de recursos però sòlid de propòsits, va millorar extraordinàriament la meteorologia a Catalunya, però va ser rebut amb grans recels a Madrid. Amb la fundació del Servei, lligat en tot moment a la Conferència Internacional de Directors de Serveis Meteorològics, comença l'etapa més brillant de la meteorologia catalana, que assolí ben aviat una alta volada científica i internacional. Va ser una manera d'encarrilar totes les activitats del ram disperses durant vint-i-cinc anys; en conseqüència, ben aviat aparegueren els fruits substanciosos de la feina feta. L'*Atlas pluviomètric de Catalunya* i l'*Atlas internacional dels núvols i dels estats del cel* en són bons exemples, gràcies a la munificència del seu amic i mecenes Rafael Patxot, però també cal destacar els seixanta-nou números de *Notes d'Estudi* publicats pel Servei entre 1921 i 1939, entre moltes altres publicacions.

Tota aquesta magna organització, en paraules de Pau Vila, «havia estat muntada, animada i orientada amb anhel de savi i fe d'apòstol pel doctor Fontserè». Amb la publicació de l'*Atlas internacional dels núvols i dels estats del cel* la meteorologia catalana assoleix la màxima esplendor internacional. El 1932 n'aparegué una triple edició en alemany, anglès i francès, a la qual Patxot n'afegí una quarta en català, a manera d'homenatge patriòtic al seu país, que porta la data de 1935. El motiu del retard en la versió catalana va ser la traducció, en principi atribuïda a Fontserè, però sembla que el mateix Patxot se'n va responsabilitzar en les seves hores lliures i per això l'endarreriment (Batlló, 2014).

El Servei passà èpoques molt difícils, com la dictadura de Primo de Rivera, però el doctor Fontserè, amb el seu tremp admirable, aconseguí que l'Administració pública sempre es fes càrrec del Servei: primer la Mancomunitat, després la Diputació i més tard la Generalitat. Durant la dictadura de Primo de Rivera s'hagueren de fer quasi totes les publicacions en castellà, així com els avisos meteorològics que radiava el mateix doctor Fontserè dos cops al dia. Durant la República, les maltempsades continuaren: arran dels fets del Sis d'Octubre de 1934, el Servei és clausurat, atès que l'Estatut de Núria no recollia les competències en meteorologia.

El vocabulari meteorològic

Eduard Fontserè publicà gran part de la seva extensa obra científica en català, en una època en què certament no era fàcil escriure ciència en la nostra llengua. Podem considerar que l'*Assaig d'un vocabulari meteorològic català* (1948) representa la seva principal contribució al conreu del llenguatge meteorològic català, alhora que significa una aportació molt valuosa al *Diccionari general de la llengua catalana*. En aquesta obra es concentra i es resumeix gran part de la feina lingüístico-meteorològica de Fontserè; però s'enganyaria qui cregués que la seva aportació a la sistematització, normalitza-

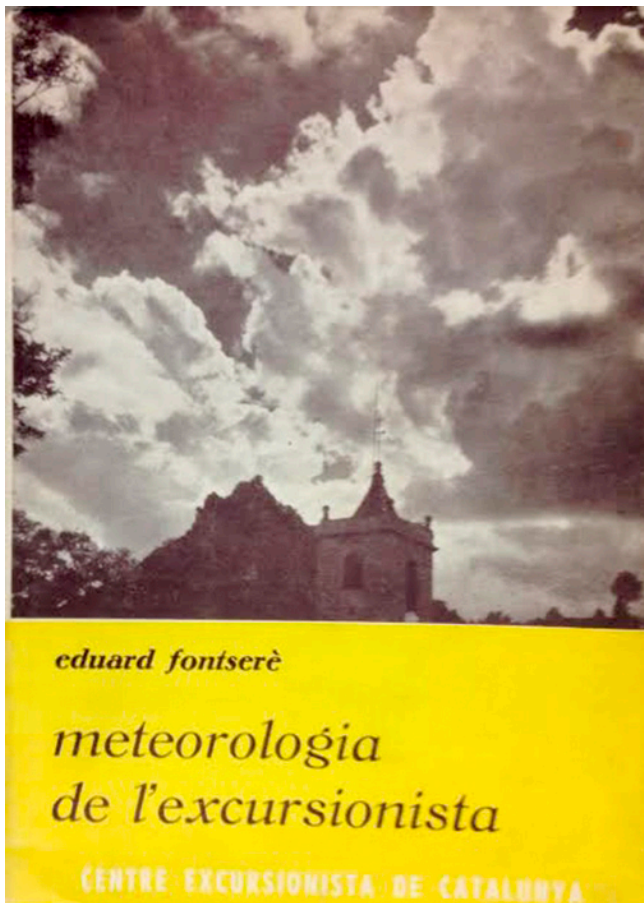
ció i propagació del català científic comença i acaba amb l'*Assaig*. Per això farem un breu repàs d'altres treballs. Tots ells tenen en comú, a banda de l'interès lingüístic, la claredat expositiva, la precisió conceptual, la coherència, la voluntat de fer-se entendre i que la ciència estigués al servei del públic; característiques constants en la seva tasca de divulgació rigorosa.

Elements de ciències físiques i naturals (1932) és l'edició catalana del llibre publicat en castellà (però pensat en català) en diverses edicions des de 1911. És un llibre didàctic, adreçat a un públic juvenil i tornat a la llengua catalana per l'il·lustre pedagog Artur Martorell i Bisbal (Barcelona, 1894-1967). Fou una mena de best-seller: l'any 1960 se n'havien fet sis edicions, incloses dues de catalanes, amb un total de prop de cinc-cents mil exemplars. Està escrit en bon català, atesa la categoria del traductor i la intervenció del mateix autor, i lingüísticament parlant és altament interessant des del punt de vista terminològic. Al final del llibre hi ha un lèxic de prop de quatre-cents termes.

Dins la col·lecció de llibres de la Mancomunitat «Minerva» —col·lecció popular dels coneixements indispensables dirigida pel Departament d'Instrucció Pública—, publica el número 4, «Resum d'astronomia», sense data, però que degué aparèixer el 1916, i el número 32, «Resum de meteorologia» (1919). Són dos breus volums divulgatius, molt interessants, no només des del punt de vista científic sinó també lingüísticament parlant, sobretot pel que fa al lèxic. En el segon, els termes apareixen ja normalitzats: *nuvulositat/nuvolositat, latitut/latitud*.

Meteorologia de l'excursionista és un recull d'articles publicats en números successius del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, l'any 1921. L'any 1962 apareix en forma de llibre, més treballat i desenvolupat que no pas els sis articles originals del butlletí del CEC. «L'excursionista és meteoròleg de mena». Així comença aquest epítom de coneixements indispensables, redactat als noranta anys. Fontserè finalitza la seva tasca de divulgació de les seves ciències en aquell nivell no universitari i no acadèmic. Aquestes ciències, d'observació, nom que Fontserè aplicava a l'astronomia, la geofísica i les ciències naturals, oferien moltes oportunitats als aficionats *amateurs* que calia orientar i coordinar. Fontserè escriu la *Meteorologia de l'excursionista* convençut que les aportacions que els excursionistes podien fer havien de complementar les sèries de mesures allà on no arribaven els observatoris de la xarxa meteorològica, cultivant l'art d'observar, un art que calia educar experimentalment i ajudar amb instruments científics simples i transportables.

Dins el número 69 de les *Notes d'Estudi del Servei Meteorològic de Catalunya* (SMC), la darrera, a l'apartat de «Noticiari» hi ha *La nomenclatura dels hidrometeors* (1938), així com una viva recomanació de com fer-la servir encara que sia contravenint els usos comarcals,

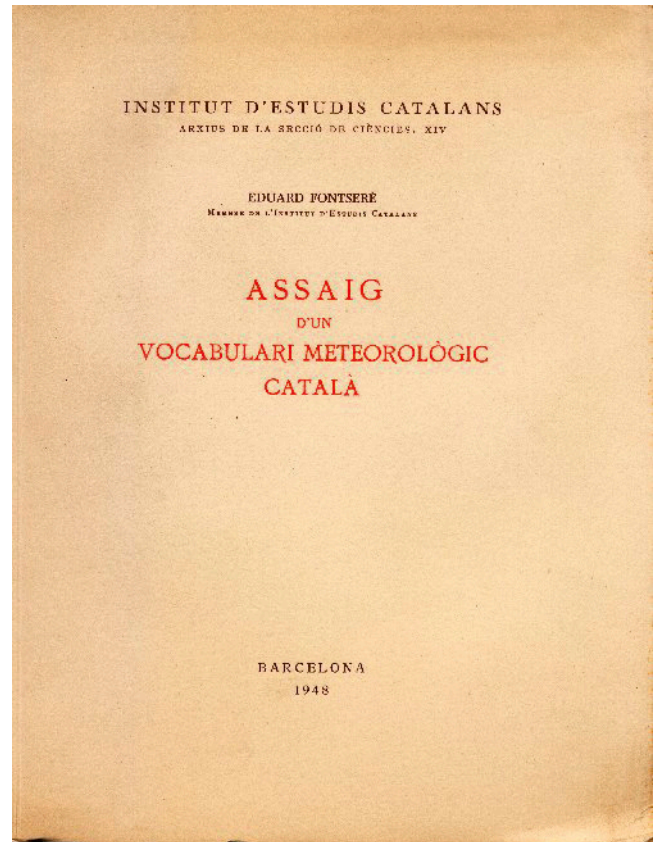
«en obsequi a la mútua comprensió», diu Fontserè. Representa una excel·lent contribució a l'ús del vocabulari específic pel que fa a termes que, a causa de la seva semblança formal, poden originar confusió, malgrat tenir un significat diferent. Llàstima que una gran part d'exemplars d'aquesta publicació, dirigida als observadors de la xarxa catalana i que l'any 1935 tenia uns tres-cents cinquanta observadors, va ser destruïda abans de ser repartida. No obstant això, aquest escrit era una reproducció del que apareix en el gran Atlas internacional dels núvols de 1935.

Fontserè s'interessà pel vocabulari, no només perquè li hagués calgut definir-lo en les publicacions del Servei i en el seu curs de la Universitat de Barcelona, sinó perquè volia satisfer les recomanacions de la Conferència Meteorològica Internacional de París de 1919, en la qual es va acordar establir un vocabulari meteorològic internacional amb dues finalitats ben clares: fer que s'entenguessin d'una manera precisa els científics dels diferents països i fer que s'entenguessin concretament els de cada país, gràcies a un sistema de definicions inequívokes del significat de cada mot emprat en el llenguatge meteorològic.

L'acord de París va tenir poc èxit entre els països representats, com ho prova la poca feina feta al respecte. Només l'anglès i el francès amb el *Meteorological glossary* i el *Lexique météorologique*, respectivament, van seguir la recomanació que posteriorment es va estendre a algunes altres llengües oficials europees.

Fontserè posà fil a l'agulla de seguida però motius ben poc científics li impediren de culminar aquella tasca que li feia prou il·lusió. Prova de la feina feta n'és el que diu Joan Coromines (Barcelona, 1905 - Pineda de Mar, 1997) al prefaci del seu gran *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECLC, 1983): «L'eminent físic i venerable amic Eduard Fontserè em deixà treure una còpia completa de les anotacions marginals que havia anat fent en el seu exemplar del *Diccionari ortogràfic* de Fabra, 1a ed., corresponents als anys 1920-1933, i sobretot entorn de 1925: les distingeixo, doncs, posant-hi 'Ed. Fontserè c. 1925'». Segons diu a les indicacions bibliogràfiques, Coromines també va utilitzar l'edició de 1932 dels *Elements*, que la distingeix posant-hi «Ed. Fontserè CiFiNat» a part del mateix *Assaig*.

Fontserè aplicà el procediment verament científic de començar per la definició de la cosa i acabar per assignar-li el nom, i sempre que fos possible tret del lèxic popular, la qual cosa ha permès diferenciar amb precisió molts fenòmens meteorològics: glaçada-gelada-gebrada, calamarsa-pedra-calabruix, nuvolositat-nebulositat, llamp-llampec, tempesta-tamborinada, garbí-llebeig, ruixat-xàfec-aiguat, roina-plovisca-gotellada, etc. Cadascun d'aquests mots té un significat propi que el distingeix dels altres i en desfà la sinònimia

No fou fins després de la Guerra i un cop jubilat que Fontserè va poder dedicar unes estones de lleure a endreçar les seves notes i preparar el vocabulari que modestament va titular *Assaig*. Una altra prova del fet que l'empresa d'elaborar un vocabulari estava prou avançada és la data del prefaci de l'obra, que apareix signada a Llívia, l'any 1941, localitat on circumstancialment anà el doctor Fontserè a entrevistar-se amb la seva filla petita que s'havia exiliat a França. No obstant això, l'obra ja enllestida haguera d'esperar al dia de Sant Jordi de 1948 per veure la llum, i fou la segona publicació de l'IEC després de la represa.

El seu compromís amb la cultura i amb la democràcia el va portar a participar en la represa clandestina de l'IEC, l'any 1942. De fet en aquell moment era l'únic membre de la Secció de Ciències que estava a Barcelona. Fou president de la Secció de Ciències des de 1942 i hi restà com a president honorari des de 1958. Prohibit l'ús del català, no és fins a l'any 1946 que es comença a suavitzar l'hostilitat del règim vers la cultura catalana. Dins la seva semiclandestinitat, l'IEC acorda la publicació de l'*Assaig* segons acord pres en sessió del 8 de març de 1947.

Finalment, l'any 1948 i dins els Arxius de la Secció de Ciències (XIV), apareix l'interessant *Assaig d'un vocabulari meteorològic català*, que en paraules de Joan Coromines (*Miscel·lània Fontserè*, 1961), «elaborà amb la seva gran sobrietat, amb una simplicitat extrema i una claredat que arriba a la transparència, amb certa elegància

natural, gens recercada i despullat de tot enfarfec erudit». Aquest assaig fou un intent força reeixit de dotar la llengua catalana d'un vocabulari meteorològic, cosa que només es podia dir de molt poques llengües.

Segons la secció de publicacions de l'IEC, d'aquest llibre es van fer dos tiratges. Les impressions són del 22 d'abril de 1948:

- Primera: tiratge especial (22,5 x 32 cm) de trenta exemplars en paper de fil, signats per l'autor, vint-i-cinc dels quals van numerats de l'I al 25 i els altres cinc, fora de comerç, van numerats de l'I al V.
- Segona: edició senzilla (21 x 27 cm). No es té constància del tiratge que se'n va fer. El llibre es troba totalment exhaurit.

Utilitat de l'Assaig

Com hem vist aquesta obra no va ser un caprici del destí sinó la ferma voluntat del doctor Fontserè d'aplicar a Catalunya les recomanacions de la Conferència de París de 1919, però una empresa d'aquesta magnitud només estava a l'abast d'un home de ciència i de país, de sòlida formació, vasta documentació i riquíssima experiència. Novellament el poeta Perejaume (2001) compara l'aplec de dades de Fontserè i el cedulari de Joan Coromines, les enquestes climatològiques del meteoròleg i les enquestes toponímiques del filòleg. No obstant això, hagueren de passar uns trenta anys perquè l'Assaig de Fontserè prengué

utilitat. No fou fins a l'any 1978 que va aparèixer el primer meteoròleg donant informació del temps en català, per TVE-Miramar, reprenent la línia iniciada pel mateix Eduard Fontserè l'any 1927 a Ràdio Barcelona. Es deia Antoni Castejon i Barrios (l'Hospitalet, 1947 - Barcelona, 1988), va desempolsar el vocabulari del professor Fontserè i en va fer aquella difusió que només els mitjans de comunicació poden fer. Castejon va contribuir molt positivament al revifament d'expressions genuïnes pròpies del gremi com ara: *calamarsades*, *tamborinades* o *maregassa*. Posteriorment altres mitjans i dones i homes del temps han consolidat una manera de fer meteorologia, diguem-ne «a la catalana», amb notable èxit i amb un xic de protagonisme i tot. L'any 2008, coincidint amb el cinquantè aniversari de la publicació, l'Associació Catalana de Meteorologia (ACAM) en va fer una reedició especial en paper, ja que l'edició original de l'IEC és totalment exhaurida, i és consultable en línia en diverses pàgines web, com és ara Infomet, MeteoVilatorta i GoogleBooks. Malgrat el pas dels anys, els termes desfasats i tot el deversall de neologismes i models conceptuals nous d'aquesta nostra ciència meteorològica, que és una de les que ha progressat més en els darrers anys, continua sent un referent lingüístic a casa nostra. I com a prova aquesta entrada de novembre del 2014 al blog del Meteocat on s'explica el rerefons del canvi en la definició de la calamarsa i la pedra: <http://bloc.meteo.cat/canvi-en-la-definicio-de-la-calamarsa-la-pedra>. ✿

Bibliografia

- ARÚS, Joan (1996). «Recordant el doctor Fontserè, pare de la meteorologia catalana». *Revista de Catalunya*, núm. 108, p. 42-63.
- Associació Catalana de Meteorologia (1995). «Meteorologia Mediterrània. I Jornades de Meteorologia Eduard Fontserè». *Butlletí de les Societats Catalanes de Física, Química, Matemàtiques i Tecnologia* [Barcelona: Institut d'Estudis Catalans], vol. XV, núm. 1, p. 63-64.
- Associació Catalana de Meteorologia (1999). «Fontserè i el vocabulari meteorològic». A: *V Jornades de Meteorologia Eduard Fontserè*. Barcelona: ACAM, p. 19-21.
- BATLLÓ, Josep (2014). «Rafael Patxot meteoròleg». A: CASTELLET, Manuel (cur.). *Rigor científic, catalanitat indefallent: Rafael Patxot i Jubert (1872-1964)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. També disponible en línia a: <http://universpatxot.diba.cat/sites/universpatxot.diba.cat/files/rigorcientific_batlo.pdf>.
- COROMINES, Joan (1983). «Prefaci». A: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECLC). 4a ed. Barcelona: Curial, vol. I.
- IGLÉSIES, Josep (1983). *Eduard Fontserè: Relació de fets*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- Miscel·lània Fontserè (1961). Barcelona: Gustavo Gili.
- PEREJAUME (2001). «L'expressió natural: Eduard Fontserè». Galeria Joan Prats.
- ROCA ROSELL, Antoni; BATLLÓ, Josep; ARÚS, Joan (2004). *Biografia del doctor Eduard Fontserè i Riba (1870-1970): Promotor de la meteorologia professional catalana*. Barcelona: Associació Catalana de Meteorologia. 86 p.
- SOLÉ SABARÍS, Luis (1971). «Eduardo Fontseré Riba». A: REAL ACADEMIA DE CIENCIAS Y ARTES DE BARCELONA (1971). *Nómina del personal académico y anuario de la Corporación: Año académico de 1970 a 1971*. Barcelona, RACAB, p. 105-119.